

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2021

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Муассис: Фаргона давлат университети.

«FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» журналі бир йилда олти марта чоп этилади.

Журнал филология, кимё ҳамда тарих фанлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

Журналдан мақола кўчириб босилганда, манба кўрсатилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 2020 йил 2 сентябрда 1109 рақами билан рўйхатга олинган.

Муқова дизайни ва оригинал макет ФарДУ таҳририят-нашриёт бўлимида тайёрланди.

Таҳрир ҳайъати

Бош муҳаррир
Масъул муҳаррир

ШЕРМУҲАММАДОВ Б.Ш.
ЎРИНОВ А.А.

ФАРМОНОВ Ш. (Ўзбекистон)

JEHAN SHANZADAN NAYYAR. (Япония)

ҒУЛОМОВ С.С. (Ўзбекистон)

БЕЗГУЛОВА О.С. (Россия)

LEEDONG WOOK. (ЖанубийКорея)

БЕРДЫШЕВ А.С. (Қозоғистон)

РАШИДОВА С. (Ўзбекистон)

АЪЗАМОВ А. (Ўзбекистон)

КАРИМОВ Н.Ф. (Ўзбекистон)

ВАЛИ САВАШ ЙЕЛЕК. (Туркия)

КЛАУС ХАЙНСГЕН.(Германия)

ЧЕСТМИР ШТУКА. (Словакия)

ЗАЙНОБИДДИНОВ С.(Ўзбекистон)

БАХОДИРХОНОВ К. (Ўзбекистон)

ТОЖИБОЕВ К. (Ўзбекистон)

Таҳририят кенгаши

ҚОРАБОЕВ М. (Ўзбекистон)

ИСКАНДАРОВА Ш. (Ўзбекистон)

ОТАЖОНОВ С. (Ўзбекистон)

МЎМИНОВ С. (Ўзбекистон)

ЎРИНОВ А.Қ. (Ўзбекистон)

ЖЎРАЕВ Х. (Ўзбекистон)

РАСУЛОВ Р. (Ўзбекистон)

КАСИМОВ А. (Ўзбекистон)

ОНАРҚУЛОВ К. (Ўзбекистон)

САБИРДИНОВ А. (Ўзбекистон)

ГАЗИЕВ Қ. (Ўзбекистон)

ХОШИМОВА Н. (Ўзбекистон)

ЮЛДАШЕВ Г. (Ўзбекистон)

ҒОФУРОВ А. (Ўзбекистон)

ХОМИДОВ Ғ. (Ўзбекистон)

АДҲАМОВ М. (Ўзбекистон)

АСҚАРОВ И. (Ўзбекистон)

ХОНКЕЛДИЕВ Ш.(Ўзбекистон)

ИБРАГИМОВ А.(Ўзбекистон)

ЭГАМБЕРДИЕВА Т. (Ўзбекистон)

ИСАҒАЛИЕВ М. (Ўзбекистон)

ИСОМИДДИНОВ М. (Ўзбекистон)

ҚЎЗИЕВ Р. (Ўзбекистон)

УСМОНОВ Б. (Ўзбекистон)

ХИКМАТОВ Ф. (Ўзбекистон)

АШИРОВ А. (Ўзбекистон)

АХМАДАЛИЕВ Ю. (Ўзбекистон)

МАМАТОВ М. (Ўзбекистон)

СОЛИЖОНОВ Й. (Ўзбекистон)

ХАКИМОВ Н. (Ўзбекистон)

МАМАЖОНОВ А. (Ўзбекистон)

БАРАТОВ М. (Ўзбекистон)

Муҳаррирлар: Ташматова Т.
Жўрабоева Г.

Таҳририят манзили:

150100, Фаргона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй.
Тел.: (0373) 244-44-57. Мобил тел.: (+99891) 670-74-60
Сайт: www.fdu.uz

Мусахҳиҳ: Шералиева Ж.

Босишга рухсат этилди:

Қоғоз бичими: - 60×84 1/8

Босма табоғи:

Офсет босма: Офсет қоғози.

Адади: 50 нусха

Буюртма №

ФарДУ нусха кўпайтириш бўлимида чоп этилди.

Манзил: 150100, Фаргона ш., Мураббийлар кўчаси, 19-уй.

**Фаргона,
2021.**

Ш.Абдусаторов	
Анъанавий ўзбек таомларидаги ўзгаришлар ва ундаги новациялар	179
А.Акбаров, Д. Абдуллаева	
“Билса эди чечаклар, гуллар...”	183
Д.Хошимова, М.Мўминова	
«Бобурнома» матнидаги характерлар тавсифида бадиий-тасвирий ифодаларнинг прагматик тадқиқи	186
К.Марасулов	
Хайриддин Султонов ижодида тарихий шахс образларининг ёритилиши	189
М.Мўминова	
«Бобурнома» матнидаги антропонимлар таржималарининг лингвопрагматик хусусиятлари	193
М.Хусанова	
Фарида Афрўз поэтик асарларида табу ва вульгаризмлар экспрессивликни оширувчи восита сифатида	196
Д.Исроилова, Н.Ашурова	
Нофилологик олий таълим муассасаларида мотивацияни шакллантиришнинг ижтимоий-педагогик хусусиятлари	200
Д.Юлдашева	
Матнда аллюзив номларнинг ифодаланиши	204
З.Акбарова	
Тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирига доир	207
Ғ.Раҳмонов	
Ўзбек тили синонимик қаторларида айнанлик ва фарқлилик тамойилининг амал қилиши	209
Ш.Алиева	
Тил ва нутқ ҳодисалари	213
М.Ҳожиева	
Термин, атама ва истилоҳ тушунчалари ҳақида	217
Ш.Дадабаева	
Қиёслаш мазмунининг содда гаплар доирасида ифодаланиши	220
Д.Турдалиева	
Мақолларнинг прагматик функционалиги	223
А.Мусаев	
Дипломатия соҳасига оид атамаларнинг лингвистик тадқиқи	226

 ФАНИМИЗ ФИДОЙИЛАРИ

Илмга бахшида умр	229
-------------------------	-----

ЎЗБЕК ТИЛИ СИНОНИМИК ҚАТОРЛАРИДА АЙНАНЛИК ВА ФАРҚЛИЛИК
ТАМОЙИЛИНИНГ АМАЛ ҚИЛИШИ

ДЕЙСТВИЕ ПРИНЦИПА ТОЖДЕСТВА И РАЗЛИЧИЯ В СИНОНИМИЧЕСКИХ РЯДАХ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF IDENTITY AND DIFFERENCE IN THE
SYNONYMIC ROWS OF THE UZBEK LANGUAGE

Гаффоржон Рўзматович Раҳмонов¹,

¹Гаффоржон Рўзматович Раҳмонов

– Қўқон ДПИ, доцент, филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD).

Аннотация

Мақолада ўзбек тилшунослигида кейинги йилларда луғавий синонимларни уларнинг лексик маънолари таркибини семик таҳлил қилиш асосида белгилаш орқали уларнинг моҳиятидаги айнанлик ва фарқлилик белгиларини ажратиш лозимлиги ҳақида фикр юритилади.

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о необходимости различия тождества и дифференциации синонимических рядов через определение лексических синонимов на основе семантического анализа содержания их лексических значений.

Annotation

This article discusses traditional and modern approaches to the definition of synonyms, and also pays special attention to identifying the general and differential features of the lexical meanings of synonyms in the semantic analysis.

Таянч сўз ва иборалар: луғавий синонимлар, лексик маъно, семик таҳлил, маъновий фарқлар, услубий хосланиш белгиси, коннотация, эмоционал бўёқ, доминанта, нейтрал сўз, семантик ҳодиса, семасиологик асос, сўзнинг семантик структураси, семема, сема, номема, айнанлик, фарқлилик, умумийлик.

Ключевые слова и выражения: лексическая синонимия, лексическое значение, семный анализ, различия значений, стилистические признаки, коннотация, эмоциональная окраска, доминанта, нейтральное слово, семантическое явление, семасиологическая основа, семантическая структура слова, семема, сема, номема, схожесть, различие, общность.

Keys words and expressions: lexical synonymy, lexical meaning, semic analyses, differences of meaning, stylistic features, conotation, emotional shade, dominance, neutral word, semantic phenomenon, semasiological bases, semantic structure of the word, sememe, seme, nomeme, similarity, difference, commonness.

Тил бирликлари муносабатида қайд этилувчи айнанлик ва фарқлилик тамойили луғавий синонимлар қаторида ҳам кузатилади. Тилшунос О.Бозоров сўзнинг (лексеманинг) мазмун томонига ҳам, моддий томони (шакли) ҳисобланувчи товуш томонига ҳам ўзгариш, ривожланиш, демак, ўзгаланишлар хослиги, шу асосда янги шаклланмаларнинг (лексема турларининг) вужудга келиши табиий бир ҳол эканлигини қайд этиб, бу жараёни чизмада қуйидагича тасвирлайди:

Мазмун (маъно): айнанлик → фарқлилик → зиддият.

Шакл (товуш қобиғи): айнанлик → фарқлилик → зиддият [1,29].

Эътибор берилса, лексемаларга хос айнанлик уларнинг зидланиши учун асос

бўлган белги – фарқлиликка томон ўсиб боради.

Бу ўринда синонимик қаторда парадигма аъзоларига хос бўлган умумий маъно, яъни айнанлик билан бир вақтда, уларни бир-биридан фарқлаб турувчи ҳамда зиддиятга асос бўлувчи фарқлиликларнинг ҳам мавжуд бўлишини эътироф этиш лозим.

Айнанлик – нарсанинг ўзига ўзи тенглиги, унинг маълум сифат ва миқдор белгилари ўлчамида маълум шакл ва мазмун мутаносиблигида намоён бўлиб, фарқлилик билан узвий алоқада шаклланишига замин ҳозирлайди [5.596].

Тил сатҳи бирликларида кузатилувчи айнанликни эса уларнинг маъноси, шакли, вазифаси, услубий белгиси кабиларнинг

тенг келишида, ўзаро мувофиқлигида кўриш мумкин. Бу каби айнанликлар фарқланишлар билан ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирига нисбатан белгиланади.

О.Бозоров бу ҳақда фикр юритар экан, фарқлилик айнанлик доирасидаги нозик ўзгаришларнинг бевосита кучайиб, ривожланиб бориши натижасида предметнинг нисбий ўзгачалик хусусиятларини касб эта бориш ҳолати эканлигини, у, бир томондан, айнанлик ҳолати, иккинчи томондан, зидлик (бошқалик, бошқа нарсаларга айланиб бўлганлик) кўриниши билан боғлиқ бўлган оралиқ шаклланиш эканлигини таъкидлаб, бунга тилдаги синонимия, полисемия ҳодисалари билан боғлиқ бўлган тил бирликлари мисол бўла олишини кўрсатади [1,31].

Демак, фарқлилик – зиддиятга йўл очувчи, уни юзага келтирувчи белги. Фарқлилик айнанлик замирида юзага келар экан, бу икки жиҳат диалектик алоқада. Зидлилик айнанликдан сифат ўзгаришлар натижаси ўлароқ ўсиб чиқар экан, бу жараёнда янги бир моҳиятнинг юзага келиши содир бўлади. Э.Н.Миллернинг қарашларига кўра, зидлилик айнанликнинг диалектик инкори, айнанликнинг ноўхшаш кўринишидир. Зидлилик айнанликдан вариантлилик, фарқлилик орқали (тадрижий “сакраш” йўли билан) ҳосил бўлган бошқа айнанлик, яъни янги нарса бўлиб, ўзидан кейинги “занжирли” жараённинг (айнанлик → фарқлилик → зидлилик) дастлабки ҳалқасини ҳосил қилади [6,44].

Англашиладики, айнанликдан фарқлиликка ўтишда занжирсимон алоқа шаклланади. Бундай занжирда айнанлик бошланғич тугунни, фарқлилик эса сўнги тугунни акс эттиради. Тилда айнан шу каби сифат ўзгаришлари омонимиянинг шаклланиш жараёнида содир бўлади.

Лексемалар муносабатидаги ўзаро фарқланиш тамойили, айниқса, антонимик бирликларда ёрқин кўзга ташланади. Кўпинча антонимик қаторларда оралиқ ҳолат қайд этилади. Масалан, *тун*→*сахар*→*кун* антонимик қаторида *сахар* лексемаси; *яхши*→*қониқарли*→*ёмон* антонимик қаторида эса *қониқарли* лексемаси; *бой*→*ўртаҳол*→*камбағал* антонимик қаторида *ўртаҳол* лексемаси оралиқ мавқени эгаллайди. Бошқача

айтганда, тун ва кун ўртасида сахарнинг мавжудлиги, яхши ва ёмон ўртасида қониқарли ҳолатнинг воқеланиши ёки бой ва камбағал ўртасида ўртаҳол ҳолатнинг ҳам кузатилиши бу типдаги антонимик бирликлар жуфт ҳолатда бўлмаслиги, уларда учинчи, яъни оралиқ мавқеда турувчи бирликнинг ҳам мавжуд бўлишини кўрсатади.

Оралиқ учинчининг юзага келиши бу типдаги антонимик қаторларда даражаланиш муносабатини юзага келтиради.

Худди шундай, синонимлар қаторида ҳам оралиқ ҳолатнинг мавжуд бўлиши фарқлиликка сабаб бўлиб, зидланиш муносабатини юзага келтиради. Масалан, *қоронғи* → *зимистон* → *зим-зиё* синонимик қаторида *зимистон* бирлиги оралиқ мавқени эгаллайди. Ёки *нурли* → *ёруғ* → *нурафшон*. синонимик қаторида *ёруғ* лексемаси оралиқ ҳолатда туради.

Бундай вазиятда лексик бирликлар англатган маънода белгининг даражаланиши юзага келади. Натижада синонимик қаторнинг бошланғич аъзолари ўртасида белги даражасига кўра кучли зиддият юзага келади. Жумладан, *қоронғи* ва *зим-зиё* лексемаларида акс этган қоронғилик белгисининг кучли даражадаги фарқи бу лексемаларнинг даража белгисига кўра зиддиятга киришувини англатади. Худди шундай, *нам* → *ҳўл* → *шалаббо* синонимик қаторида *ҳўл* лексемасининг таъсирида юзага келган даражаланиш оқибатида *нам* ва *шалаббо* лексемалари муносабатида зиддият юзага келади.

Англашиладики, нафақат антонимик муносабатдаги қаторларда, балки синонимик қаторларда ҳам (айниқса, белгининг миқдорий фарқланиши англатувчи синонимлар қаторида) оралиқ ҳолатларнинг юзага келиши бу типдаги лексемалар муносабатида градуал синонимиянинг шаклланишига олиб келади.

Градуал синонимия тил сатҳида фарқлиликни ёрқин акс эттирувчи лисоний ҳодисадир. Б.А.Булгарова қайд этганидек, градуал синонимиянинг асосини баҳо ва градуацион белгининг даражаланишидаги фарқлилик ташкил этади [3,19].

Градуал синонимиянинг характерли жиҳати шундаки, унда айнанликлар сирасида миқдорий фарқлилик юзага

келади. Бошқача айтганда, лексик сатҳ бирликларига хос айнанликлар орасидан фарқланишлар ажралиб чиқади. Бу ҳолат синонимик сатҳда градуонимиянинг шаклланишига йўл очади. О.Бозоровнинг фикрича, луғавий градуонимия семантикаси изчиллигининг туб асосини материянинг бир турдан иккинчи турига, шунингдек, бир тур ичидаги бир нисбий ҳолатдан иккинчи хил кўринишга узлуксиз ўтиш, айланишларнинг луғавий номинацияда инъикос этиши ётади” [1,70].

Англашиладики, лексик сатҳдаги градуал синонимия айнанликларнинг фарқлиликка ўтиш жараёнини акс эттиради. Градуал синонимик қаторга хос муҳим жиҳат шундаки, унда айнанлик белгисига нисбатан фарқлилик белгиси устуворлик қилади.

Дунё тилшунослигида тил бирликлари муносабатида кузатилувчи бу каби фарқлилик тамойили, хусусан, даражаланиш ҳақидаги қарашлар анча илгарироқ юзага келган. Тил бирликлари муносабатида кузатилувчи даражаланиш ҳодисасига илк бор Н.С.Трубецкой томонидан фонологик сатҳдаги зидланишлар муносабатини тадқиқ этишга бағишланган асарида муносабат билдирилган [10,371]. Кейинчалик бу муаммо Э.Сепир, Д.Болинджер томонидан предмет, ҳодисаларга хос белги, хусусиятларнинг даражаланишини акс эттирувчи функционал-семантик категория сифатида ўрганилган [9,282].

Рус тилшунослигида бу муаммо С.М.Колесникова, М.В. Бондаренко, Б.А.Булгарова, П.П.Березницкаялар томонидан функционал-семантик категория, мазмуний майдон сифатида монографик аспектда махсус тадқиқ этилган [4,279].

Ўзбек тилшунослигида бу масалалар таҳлилига илк бор Э.Бегматов, Ҳ.Неъматов ва Р.Расуловлар томонидан ёзилган “Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари)” номли мақоласида муносабат билдирилди [2,35].

Ўтган асрнинг сўнги чорагидан бошлаб тилшунослигимизда лексик градуонимия тадқиқига бағишланган ёки бу масалага ҳам муносабат билдирилган тадқиқотлар юзага келди [8,4]. Бундай тадқиқотларда тил бирликларининг даражаланиш белгиси, бу белгининг фарқлилик тамойилига асосланиши, градуонимиянинг лисоний моҳияти, тилнинг лексик, морфологик, синтактик сатҳларида кузатилиши, ёндош ҳодисаларга муносабати, улардан фарқи каби масалалар тадқиқ этилди [7,4].

Олиб борилган тадқиқотлар натижаси ўлароқ ўзбек тилшунослигида лексик сатҳ бирликлари семантик муносабатида кузатилувчи белгининг даражаланиши масаласига доир назарий концепция шаклланди. Аммо бу борадаги муаммолар тўлиқ ечимини топган, деб бўлмайди. Жумладан,

– градуал синонимик майдон ва унинг хусусиятлари;

– градуал синонимиянинг шаклланиши;

– градуал синонимик бирликларда баҳо муносабатининг юзага чиқиши;

– градуал синонимиянинг юзага келишида инсон омили, унинг субъектив қарашлари, дунёни идрок этиши масаласи;

– тил бирликларига хос даражаланиш белгисининг изоҳли луғатларда акс этиши каби қатор муаммолар махсус тадқиқотларни кутмоқда. Айниқса, синонимик қаторларда нарса-предмет, ҳаракат-ҳолат, белги, миқдор кабиларнинг даражаланиши оқибатида антонимиянинг юзага келиши, бунинг ички қонуниятларини монографик аспектда ўрганиш долзарб вазифалардан биридир.

Хуллас, синонимик қатордаги даражаланиш ҳодисасини акс эттирувчи градуал синонимия умумий маъносига кўра бирлашувчи синонимлар қаторида кузатилар экан, ҳар бир синонимик турда унинг намоён бўлишини махсус ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар:

1. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Т.: Фан, 1999.
2. Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. Систем лексикология тезислари // Ўзбек тили ва адабиёти. -1989. -№ 6.
3. Булгарова Б.А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М.А. Булгакова): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001.

4. Колесникова С.М. Категория градуальности в современном русском языке: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1999; Колесникова С.М. Функционально-семантическая категория градуальности в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 2010.
5. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. Второе исправленное дополненное издание. – М.: Наука, 1975.
6. Миллер Э.Н. Содержательные функциональные основания единства антонимии номинативных единиц // Филологические науки. – М., 1987. - №6.
7. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т., 1996
8. Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке: Автореф. ... канд. филол. наук. – Т., 1980
9. Sapir E. Grading: A Study in Semantics. In D.G.Mandelbaum (ed), Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality. Berkeley: University of California Press, 1963.
10. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Изд-ство иност. лит. , 1960.

(Такризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор)